

XIX–XX ASR BOSHLARIDA HISOR TOG'LARI VA SURXON VOHASIDAGI TOJIK ETNOGRFIK GURUHLARI

Sattorov Firdavs Ulug'bek o'g'li

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tarix yo'nalishi magistranti e-pochta:
sattorovfirdavs1612@gmail.com Tel: +998877941621*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada XX asr boshlarida Surxondaryo va Qashqadaryo vodiylari hamda Hisor tog'larining janubiy etaklaridagi tojik aholisining etnik tarkibi o'rganilgan. Asosiy e'tibor Kuhistoniylar (To'palangdaryo daralaridagi tog'lik tojiklar), Xarduriylar va Xo'jalar (sayyidlar) kabi etnografik guruhlariga qaratilgan. Maqolada bu guruhlarining joylashuvi, qishloqlari, o'zaro munosabatlari, Surxon vodiysiga ko'chib kelishi va mahalliy aholi bilan o'zaro ta'siri tahlil etilgan. Tadqiqotda arxiv materiallari, statistik ma'lumotlar va mahalliy xotiralar asos qilib olingan.*

Kalit so'zlar: *tojiklar, kuhistoniylar, xarduriylar, xo'jalar, etnik guruhlar, Surxondaryo, To'palangdaryo, Hisor tog'lari, etnografiya, XX asr boshlari*

Аннотация: *В данной статье исследуется этнический состав таджикского населения Сурхандарьинской и Кашкадарьинской долин, а также южных предгорий Гиссарского хребта в начале XX века. Основное внимание уделено таким этнографическим группам, как кухистонийцы (горные таджики долин реки Тупаланг), хардурйицы и ходжи (сайиды). В статье анализируются размещение этих групп, их селения, взаимосвязи, миграции в Сурханскую долину и взаимодействие с местным населением. Исследование основано на архивных материалах, статистических данных и местных воспоминаниях.*

Ключевые слова: *таджики, кухистонийцы, хардурйицы, ходжи, этнические группы, Сурхандарья, Тупалангдарья, Гиссарские горы, этнография, начало XX века.*

Annotation: *This article examines the ethnic composition of the Tajik population in the Surkhandarya and Kashkadarya valleys, as well as the southern foothills of the Hissar Mountains at the beginning of the 20th century. Particular attention is paid to such ethnographic groups as Kuhistonis (mountain Tajiks of the Tupolang River gorges), Kharduris, and Khojas (Sayyids). The article analyzes the settlement patterns of these groups, their villages, interrelations, migration to the Surkhan Valley, and interaction with the local population. The study is based on archival materials, statistical data, and local oral accounts.*

Keywords: *Tajiks, Kuhistonis, Kharduris, Khojas, ethnic groups, Surkhandarya, Tupolang River, Hissar Mountains, ethnography, early 20th century*

KIRISH

Kuhistoniylar. To'palangdaryoning ko'plab irmoqlari joylashgan tog' daralariga sochilib ketgan qishloqlarda faqat tojiklar yashagan. Surxon vodiysi aholisi ularni

tog'liklar — quhistoniylar deb atagan [20, 131 b.], biroq ular o'zlarini qishloqlari nomi bilan atashgan, masalan: malyandiylar (Malyand aholisi), hurvataniylar, zevariylar va hokazo. Mazkur dara hududidagi kichik qishloq aholisi boshqa joylarga borganda, odatda o'zini kengroq tanilgan yirik qishloq nomi bilan atagan. Bu nom ko'pincha shu dara hamda undan oqib o'tuvchi daryoga ham nisbatan qo'llangan. Masalan, Darai-Chosh darasida quyidagi qishloqlar joylashgan edi (yuqoridan pastga qarab): Chosh, Dug'oba (u o'z navbatida Pastikalon, Por, Pushtivarak va Sarsak qishloqlaridan iborat bo'lgan), Nigovod, Qarsh, Istochi beob va boshqalar. Ular orasida eng mashhurlari Chosh, Dug'oba va Qarsh bo'lgan.

To'palangning yuqori oqimidagi qoyali va tor daralar ko'p sonli aholiga boshpana bera olmaganligi sababli, qadim zamonlardan boshlab tog'liklarning boshqa hududlarga, xususan Surxon vodiysiga hamda Qashqadaryo irmoqlari vodiylariga asta-sekin ko'chib borishi yuz bergan. Jumladan, To'palang yuqori oqimidagi Shatrud, Hurvatan, Zog'xona, Malyand va Chosh tog' qishloqlaridan ko'chib kelganlar tomonidan To'palang daryosi tog'lardan chiqib kelganidan keyingi qirg'oq bo'yida joylashgan Tirgoroni-pas va Tirgoroni-bolo qishloqlari barpo etilgan. Shuningdek, Yurchi shahri yaqinida Qarsh qishlog'idan chiqqan kishilar tomonidan Qarshi qishlog'i tashkil etilgan.

Xarduriylar. Xarduriy tojiklarning asosiy qismi Qashqadaryo havzasining janubi-sharqiy qismida joylashgan edi. Ko'rib chiqilayotgan hududda ular juda kam sonli bo'lib, asosan Machoydaryo vodiysida (Sherobod daryosining yuqori qismi) yashaganlar. Bu yerda xarduriylar ikki qishloqda istiqomat qilgan: Xo'jadeyakda (inqilobgacha bu yerda 50 tagacha xo'jalik bo'lgan) va Yuqori Machoy yoki Katta qishloqda. Ikkinchi qishloqda, keksalarning aytishicha, ilgari 300 tagacha xo'jalik bo'lib, ularning yarmi turkiy aholidan iborat bo'lgan. Turkiy aholining ta'siri ostida bu qishloqdagi xarduriylar asta-sekin o'zbek tilida so'zlasha boshlagan va o'zlarini o'zbek xarduriylari deb ataganlar. Ular bu yerda o'zbek-chig'atoylar bilan aralash holda yashaganlar. Xarduri qishlog'i Boysun yaqinida ham mavjud bo'lgan. Uning aholisi o'zlarini Machoy yaqinidagi Kichi Uriyadaryoning yuqori oqimida joylashgan bir guruh qishloqlar — “Boshcharvog”dan kelib chiqqan deb hisoblaganlar. Surxondaryo vodiysida muallif xarduriylarni faqat Denov bekligiga qarashli Tarakli qishlog'ida qayd etgan. Bu qishloq Xarduri qishloq nomi bilan ham mashhur bo'lgan. 1926-yilgi aholi ro'yxatida u o'zbek qishlog'i sifatida ko'rsatilgan [6, 264 b.]. Qurama Malyand daryosining (To'palangdaryoning o'ng irmog'i) quyilish qismida ham mavjud bo'lgan, biroq uning Xarduri soy yoki Xarduri qishlog'i so'zi kabi ishlatilgan. Bu atama turli etnik guruh vakillaridan shakllangan aralash aholini bildiradi.

Xo'jalar. Odatda xo'jalar nomi bilan tanilgan bu guruh tarkibiga, odatda, sayyidlar ham kiritilgan. Chig'atoylar singari ular orasida ham tojik tilida, ham o'zbek tilida so'zlashuvchi aholi mavjud edi. Xo'jalar boshqa aholi orasida tarqoq holda uchragan. Ularning alohida qishloqlari bo'lgan, biroq ko'pincha ular qishloq va shaharlardagi aholining faqat bir qismini tashkil qilganlar. O'rta Osiyoni rayonlashtirish komissiyasi tomonidan tojik-xo'jalar faqat Xovaling tumanida — 2880 kishi (Baymush kentida —

2445 kishi, Sarihisorda — 435 kishi) [8, 283 b] hamda Yovon vodiysining shimoliy qismida — 1505 kishi [8, 233 b] sifatida qayd etilgan. Bundan tashqari, Baljuvon tumanida (Dangarin vodiysidagi Oqsu qishlog'ida, Baljuvonning o'zida, Kangurt va Kulisufiyonda) 475 nafar xo'ja qayd etilgan. Ular, shubhasiz, sayyidlarga mansub bo'lgan. Biroq aslida tojik-xo'jalar ancha keng hududlarda yashaganlar. R. L. Nemenovanning ma'lumotlariga ko'ra, ular Vaxsh daryosining o'rta oqimi hududidagi ayrim qishloqlarda ham istiqomat qilganlar. M. Xamrayevning yozishicha, Hisor bekligida Rohat yaqinidagi Nilkon va Pistamazor qishloqlarida faqat eshonlar va ularning qarindoshlari yashagan, Rohatning o'zida esa yirik eshon istiqomat qilgan [17, 68 b]. Muallif tomonidan xo'jalar umumiy nom bilan Sayrob deb ataluvchi qishloqlar guruhida (Kabuta va Jindikamar qishloqlarida), Boysundagi Shayit, Passurxi, Sariosiyo va Avlod qishloqlarida (oxirgisida tojiklar bilan birga o'zbek-tagchilar ham yashagan), Xalqayar daryosi boshlanishidagi Luchchak qishlog'ida (Katarda), Sangardak havzasi qishloqlarida, To'palang daryosi tog'lardan chiqadigan joydagi Langar qishlog'ida, Sharg'undaryo yuqori oqimidagi Zagnabod qishlog'ida, Qoratog' shahrida va uning sharqidagi ko'plab qishloqlarda, Qabodiyon bekligidagi Mashad va Chashma qishloqlarida, shuningdek Ko'lobdagi Langarda va Ko'lob shahrining o'zida qayd etilgan. Ishonch bilan aytish mumkinki, muallif ushbu tojik guruhiga to'liq yoki qisman mansub bo'lgan barcha qishloqlarni qayd eta olmagan. Yag'nob (Afg'oniston viloyatlaridan Rog', shni viloyatlardan — Qorategining boshqa guruhlari.

Adabiyotlarda o'rganilayotgan hududdagi tojiklar orasida tog' Tojiklaridan ko'chib kelgan aholi mavjud Masalan, Varzob havzasidagi ayrim qishloqlarda Qorategindan kelganlar — qorateginiylar yashaganlar: Varzob boshlanishidagi Ziddi qishloqlari guruhi, Takob darasidagi Rog' va Varmonik qishloqlari hamda Luchob daryosi vodiysidagi bir qator qishloqlar shular jumlasidandir [9, 68 b ; 17, 4 b]. Varzobning g'arbiy qismida qorateginiylar ancha kam bo'lgan. Muallifga ma'lum bo'lishicha, ular yashagan atigi ikki qishloq mavjud edi: Xonaka daryosining yuqori oqimidagi Toshbuloq va Qoratog'daryoning yuqori qismidagi Hokimiy qishloqlari. Ko'rinishicha, Varzob vodiysining sharq tomonida Qorategindan kelganlar ko'proq uchragan. Bu haqda dialektologlarning A. Haqberdiyev tomonidan muallifga yetkazilgan ma'lumotlari guvohlik beradi. To'g'ri, bu ma'lumotlar bugungi davr holatini aks ettiradi. Biroq chegara hududlarida aholining aralash tarkib topishining umumiy qonuniyatini hisobga oladigan bo'lsak, Hisor bekligining Qorateginga tutash hududlarida qorateginliklar ko'p bo'lganiga shubha yo'q.

Shu bilan birga, R. L. Nemenovanning tadqiqotlariga ko'ra, asosan hisorliklar va ko'lobliklarning Qorateginga ko'chib borishi kuzatilgan bo'lib, aksincha holat kamroq uchragan [14, 62 b]. XIX asr oxiri — XX asr boshlarida o'rganilayotgan hududdagi tojiklar orasida, ehtimol, yana bir qator etnografik guruhlar mavjud bo'lgan (birinchi bo'lmasa ham, ikkinchi va uchinchi darajali guruhlar). Afsuski, muallif ular haqida yetarli ma'lumotga ega emas. Kelgusida tojikshunos olimlarning (etnograflar va dialektologlarning) tadqiqotlari yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga tuzatish va

qo'shimchalar kiritishiga umid qilinadi. O'rta Osiyoni rayonlashtirish komissiyasi materiallarida qayd etilishicha, 1924-yilgi tekshiruv vaqtida men o'rganayotgan hududlarning ayrim joylarida tojiklarga nisbatan quyidagi o'zbek geneonimlari qo'llanilgan: musabozoriylar (Qoratog' hududida 140 kishi), balg'alilar (Qoratog' hududida 115 kishi), naymanlar (Qoratog' hududida 335 kishi va Sariosiyo hududida 100 kishi) hamda tartulilar (Baljuvon hududida 100 kishi va Darband hududida 1540 kishi) [8, 22,]. Ulardan tekshiruv davomida muallif faqat musabozoriylarni uchratgan. 1924-yil materiallarida tojik aholisining kulobiylar, rog'liklar, qorateginliklar va boshqa hududiy guruhlar haqida ma'lumotlar mavjud emas. Shu sababli muallif ularning bekliklar bo'yicha joylashuviga tavsif bera olmaydi. 1924-yil ma'lumotlariga qaraganda, chig'atoylar bekliklar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan edi: Hisor bekligida — 27 935 kishi (ushbu beklikdagi jami tojik aholisining 27,9 foizi); Denov bekligida — 3420 kishi (34,9 foiz); Boysun bekligida — 12 991 kishi (57,7 foiz); Qabodiyon bekligida — 2735 kishi (100 foiz); Baljuvon bekligida — 9270 kishi (14,7 foiz). Ko'lob bekligida tojik-chig'atoylar qayd etilmagan, Sherobod bekligidagi 590 nafar chig'atoy esa 1924-yilda tojiklar qatoriga kiritilgan bo'lsa-da, aslida ular o'zbeklar bo'lgan.

Xulosa. Surxondaryo va Qashqadaryo vodiylarida yashovchi tojik aholisi bir xil emas, balki turli etnik va mahalliy guruhlardan tashkil topgan. Kuhistoniylar (Malyand, Chosh, Dug'oba, Qarsh va boshqa tog' qishloqlari aholisi) To'palangdaryo daralaridan pastga — Surxon vodiysiga ko'chib, yangi qishloqlar barpo etganlar. Xarduriylar esa asosan Machoy va Boysun hududlarida yashab, o'zbek aholi bilan yaqin aloqada bo'lib, til va o'zlik jihatidan o'zgarishlarga uchragan. Xo'jalar (sayyidlar) esa butun mintaqada tarqoq holda yashab, ijtimoiy va ma'naviy hayotda muhim o'rin tutgan.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'rganilayotgan hudud tojik aholisi murakkab etnik tarkibga ega bo'lib, u tog'lik va vodiy guruhlar, shuningdek, mahalliy va ko'chib kelgan aholining uzoq muddatli o'zaro ta'siri natijasida shakllangan. 1924-yilgi rayonlashtirish materiallari va mahalliy manbalar bu jarayonni aniqroq tasvirlashga yordam beradi. Kelgusida dialektologik va etnografik tadqiqotlar ushbu guruhlar haqidagi ma'lumotlarni yanada to'ldirishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Пославский Ю. И. Экономический очерк Таджикистана, - «Таджикистан. Сборник статей», Ташкент, 1925.
2. Колпаков А. П. Из педавного прошлого Кобаднана, - МИА, 1953,
3. Кармышева Б. Х. К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана, - -СЭ, 1964, № 6.
4. Кармышева Б. Х. Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана (конец XIX - начало XX в.),- СЭ, 1969, № 3.

5. Кармышева Б. Х. Локайские «мапрамачи» и «ильчиги», - «Сообщения Республиканского историко-краеведческого музея Министерства культуры Таджикской ССР», вып. I1, История и этнография, Сталинабад, 1955.
6. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 г. в Узбекской ССР, вып. II. Поселенные итоги Таджикской АССР, Самарканд, 1927.
7. Гаевский П. Кургантюбинское бекство, - ИРГО, т. LV, вып. 2. 1924
8. Материалы по районированию Средней Азии, кн. 1. Территория и население Бухары и Хорезма, ч. 1. Бухара, Ташкент, 1926.
9. Неменова Р. Л. Таджики Варзоба (отчет о поездке в 1961 г.), - ИАН ТаджССР, ООИ, 1963, № 1 (32).
10. Гребенкин А. Д. Таджики, - СРТ, вып. II. 1872.
11. Гребенкин А. Д. Узбеки, - СРТ, вып. II, 1872.
12. Гиизбург В. В. Таджики предгорий, - СМАЭ, XII, 1949.
13. Гребенкин А. Д. Мелкие народности Зеравшанского округа, - СРТ. вып. II, 1872.
14. Таджики Қаратегина и Дарваза, вып. 1, Душанбе, 1966.
15. Андреев М. С. По этнографии таджиков. Некоторые сведения, «Таджикистан, Сборник статей», Ташкент, 1925.
16. Арандаренко Г. А. Досуги в Туркестане, СПб., 1889.
17. Материалы по районированию Средней Азии, кн. 1. Территория и население Бухары и Хорезма, ч. 1. Бухара, Ташкент, 1926.
18. Розенфельд А. З. Говоры Қаратегина, - ТИЯЛ АН ТаджССР, ХСIII, 1960.
19. Мурувватов Дж. Маълумоти мухтасар дар бораи шеваи тоджикони Файзобод, - Масъалаҳои забони тоджикӣ, Душанбе, 1967 (на тадж. яз.).
20. Хамраев М. Очерки истории Хисарского бекства конца XIX и начала XX в., - ТИИАЭ АН ТаджССР, т. CXIV, 1959.
21. Снесарев А. Е. Восточная Бухара (военно-географический сборник), СМА, вып. LXXIX, 1906.
22. Мир Мухаммед Амин-и Бухари, Убайдулла-наме. Пер. с тадж., Ташкент, 1957.
23. Стеткевич. Бассейн Каратагдарьи. Военно-статистический очерк 1889 г., - СМА, вып. LVII, 1894.
24. Стеценко И. А. Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX в., Душанбе, 1963.
25. Хидоятлов И. К вопросу о формировании населения южных районов Узбекистана, - «Из истории культуры народов Узбекистана. Сборник статей», Ташкент, 1965.